

UDK 92 : 8343.819.5
Prethodno saopćenje

Sjećanja veterinar Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine

Privedila MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Jugoslavija

Veterinar Zorko Golub veoma je poznato ime u novijoj povijesti veterine. Rođen je 25. IX 1913. u Koprivnici, te je poslije školovanja u Ogulinu i Sušaku studirao u Zagrebu veterinu. Već od mladih dana proučavao je lijevu literaturu, te je neko vrijeme bio i urednik izrazito ljevičarskog lista »Novi student«, koji je izlazio u Zagrebu od 1935. do 1939. godine.

Nakon završetka studija Golub se zaposlio kao asistent na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu i uoči rata postao član Komunističke partije Hrvatske, a u prvoj godini rata i sekretar sveučilišne partijske ćelije.

Ustaška ga je policija uhvatila 22. V 1942. s kompromitirajućim materijalom, te je osuđen na tri godine logora i otpremljen u Jasenovac, u logor broj III, koji je osnovan na sredini studenog 1941. Taj je logor bio smješten s istočne strane Jasenovca na prostoru prijašnje ciglane i imao je površinu od 1,5 km². O njemu je ponajviše pisao dr Nikola Nikolić, koji je u tom logoru bio dulje vremena kao zatočenik. Golub je ostao u Jasenovcu samo kraće vrijeme, ali je tok zbivanja u tom logoru u vrijeme Golubova boravka bio toliko intenzivan da se to usjeklo Golubu u pamet, pa se njegova sjećanja pisana godinu i pol kasnije upotpunjavaju sa sjećanjima Nikole Nikolića i M. Winterhaltera koja su pisana poslije rata.¹

Budući da je Golub bio specijalist za goveda, ustaše su ga poslije trinaest dana boravka u Jasenovcu otpremili u logor Feričance, kraj Našica, a odatle na farmu krava u Obradovac. Golub je 21. IX 1942. uspio pobjeći iz logora i došao na oslobođeni teritorij Slavonije i tu radio kao član Agitropa Oblasnog komiteta KPH za Slavoniju, a kasnije zajedno s Josipom Cazijem uređuje prve brojeve »Glasa Slavonije« 1943. godine.

U jesen 1943. Golub odlazi u Liku i radi u Ekonomskom odjelu ZAVNOH-a, te zajedno s Brankom Zlatarićem i Nikicom Rapajićem organizira 15. XII 1943. prvu konferenciju gospodarskih stručnjaka Hrvatske u Otočcu. S te konferencije upućen je opći poziv privrednim stručnjacima na neoslobođenom teritoriju da

¹ Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb 1948; *Isti*, *U paklenom kotlu*, Beli Manastir; *Isti*, *Jesenovački logor smrti*, Sarajevo 1975; *Mato Winterhalter*, *Sjećanje na logor*, *Vetserum*, studeni-prosinac 1961, 68—80. i mnoga druga sjećanja logoraša koji su preživjeli Jasenovac.

se uključe u NOB. Poslije toga Golub inicira identičnu konferenciju u Čazmi za krajeve sjeverno od Save.

Zbog tuberkuloze grla, koju je stekao za vrijeme boravka u logorima, Golub 1944. neko vrijeme boravi u Italiji u zavodu Solignano, te tu i započinje s pisanjem svojih sjećanja. Međutim ubrzo se vraća iz Barija u zemlju i radi intenzivno na organiziranju civilne veterinarske službe na oslobođenom području Hrvatske, te i umire 19. XI 1945. na položaju načelnika veterinarskog odjela Ministarstva poljoprivrede i šumarstva.

Sjećanja Zorka Goluba na logor Jasenovac vrijedna su da se objave. Kao intelektualac Golub je zapazio niz detalja a njegov opis stradanja Roma jedan je od najboljih opisa tih zbivanja, jer je Golub poznat i kao pjesnik, te su ga u Slavoniji zvali nadimkom »Tica«, jer je uvijek nešto pisao.

Sjećanja Zorka Goluba objavljujemo onako kako ih je Golub zapisao. Jedini zahvat koji je učinjen na tekstu jesu bilješke kojima se nastoji objasniti neki događaj ili neka ličnost, a koje su rađene na osnovi dostupnih nam materijala i našeg momentalnog poznavanja ove problematike.

Bilježnica iz koje su vađena sjećanja nosi naslov »Uspomene od dana hapšenja do svršetka domovinskog rata«, i obuhvaća prvih 116 stranica. Bilježnica nosi oznaku »sveska II.« pa se može pretpostaviti da bi prva sveska sadržavala sjećanja Goluba na vrijeme do hapšenja, ali je ona, čini se, izgubljena.²

Druga sveska započinje opisom hapšenja, ali je početak tog događaja očito opisan u svesci I. Zanimljivo je, da nema ni opisa dolaska u logor, jer već na drugoj stranici Golub odjednom sjedi u Jasenovcu između kuhinje i nastambi sa zagrebačkim komunistom Mokosekom.

Sjećanja su pisana tintom koja je danas na mnogim mjestima toliko izbljedila da je tekst jedva čitljiv.

Tako razoružan izletim na ulicu i jurnem prema Međašnom Trgu.³ Agenti su izletili na ulicu i jurnuše za mnom. Putem sam uspio odbaciti u jedan haustor paket materijala, koga su poslije agenti našli, ali ga nisam priznao da je to moj materijal. Jurio sam i htio preći cestu koja se je popravljala. Na sred ceste bio je duboki jarak, a s obe strane rpe blata izbačenog uslijed kopanja kanala. Na tom blatu se okliznem i padnem. Agenti su vikali: dršte ga, to je komunista. Narod je posmatrao trku i kad sam pao, skoči jedan iz publike (agent — poslije sam saznao) i zgrabi me. Nastane rvanje i bio bi(h) ga svladao, ali u to dotrčaše i ona dvojica i svladaše me. Odveli su me na ustaško redarstvo. Optuživalj su me za onaj materijal i za pištolj. Za materijal nisam priznao, a za pištolj sam rekao da ga imam već davno — nekoliko godina. Tukli su me strahovito, ništa nisam priznao. Nisu ni pokušavali da me dovedu u vezu s bilo kime i tretirali me kao pojedinačni slučaj. Osuđen sam na 3 godine logora. [...]⁴

² Dr Ivan Očak spominje među materijalima koji su ostali poslije smrti Zorka Goluba kod njegove obitelji prvu svesku »Uspomen«, dnevnik I, pa bi bilo vrijedno da se i taj materijal priredi za objavljivanje (*I. Očak, Moj učitelj Zorko Golub, KAJ, 1/1979, 73*). Cjelokupna bibliografija radova o Golubu i do sada najopširnija biografija data je u radu *Mire Kolar-Dimitrijević, Zorislav Golub, komunista, pjesnik i veterinar revolucije, Podravski zbornik 1983, Koprivnica 1983*.

³ Danas Kvaternikov trg.

⁴ Izostavljen je dio teksta koji očito pripada prvoj svesci.

Te večeri sjedio je s nama na nasipu između kuhinje i nastambi Metalac (Mokosek).⁵ Bio je prilično uplašen i izubijan, ranjen po licu, ruke su mu još uvijek bile plave i natečene. Oduvijek slabašan, sad je prilično bijedno izgledao. Njega sam volio bio je dobar drug. Istina bio je nesređen, mnoge mu stvari nisu bile jasne, čak je često znao u radu praviti konfuziju, ali bio je neobično odan, volio je svoju partiju i na policiji se je sjajno držao. I njega sam upoznao kao člana IV. raj. koma.⁶ Bio je sekretar jedinice metalaca, a vršio je još neke druge specijalne zadatke. Pao je poslije sastanka sa mnom. Dobio je mnogo više batina od mene, strahovito su ga premlatili, ali nije priznao ni slova i spreman je bio da pod batinama pogine, ali da ne prizna. Ne sjećam se više za što je sve bio terećen, znam samo da su tražili da provali neke drugove i onda policija ga je teretila za mnoge stare stvari jer je znala i njegov rad od prije. Slovio je za policiju kao stari i opasni komunist. Bojao se je mnogo da će ga u Jasenovcu odmah ubiti. Ja sam u Jasenovcu čovjek od »veza«, pa me je on stalno molio da se pobrinem za njega kako bi dobio neki lakši rad s obzirom na njegovu sadašnju vrlo lošu kondiciju. A ta moja takozvana »veza« sastojala se je u poznanstvu s Bocakom⁷ i Pavletićem⁸ koji su kao liječnici Hrvati bili »poštivani« od ustaša, a uživali veliki ugled kod »Grupnika« Stojana,⁹ o kom je ovisilo kakav ćeš posao dobiti.

Prve dane kod još »veza« nije funkcionirala dobili smo svi skupa jedan od najgorih poslova, ali poslije par dana »veza« je proradila i Stojan nas je dao na lakši rad. Ja sam se upoznao s njime i poslije sam uspio i Mokoseka izvući na lakši posao. A njega je u prvo vrijeme zapao vrlo težak rad. Bio je određen u grupu »pilara« tj. onih koji cjeli dan pile drva za električnu centralu. Taj posao ne samo da je fizički neobično težak, jer se pili bez odmora od 7—13 i od 14—19 sati uz poznatu jasenovačku hranu, na suncu, znoj lije iz čovjeka stalno, — nego još gore, oni pile pred centralom kraj glavne prometne žile u logoru kuda stalno prolaze ustaše i gledaju kako se pili. Ako im se pričini da pilari ne pile dovoljno brzo, evo udarac kundakom, a katkad i nož pod

⁵ Josip Mokosek, metalac, radio je u tvornici baterija »Croatia« u Zagrebu i bio je do hapšenja član IV rajonskog komiteta u Zagrebu. Otpremljen je u Jasenovac istog dana kada i Golub. Kasnije je zamjenom otišao u partizane.

⁶ Četvrti rajonski komitet obuhvaćao je centralni dio grada od Heinzelove do Frankopanske ulice.

⁷ Dr Juraj Bocak (Graz, 7. VII 1910 — Jasenovac, 26/27. VII 1942) radio je kao docent na Otolaringološkoj klinici Medicinskog fakulteta na Šalati. Bio je član Komunističke partije od 1941. i veza partijske grupe intelektualaca koju je vodio Zorko Golub sa simpatizerskom grupom među liječnicima. Već njegov otac dr Juraj Bocak bio je 1918. član Mjesnog odbora narodnog vijeća u Virovitici, pa je zajedno sa sinom s kojim je stanovao u Novakovoju 32 bio uhapšen nakon što je Ankica Sertić Cincipinka otkrila Bocakovu djelatnost na prikupljanju velikih količina sanitetskog materijala i instrumenata za Odbor Narodne pomoći koji je taj materijal prebacivao na oslobođeni teritorij. Dr Juru Bocaka strijeljao je Tomislav Filipović Majstorović »Fra Satana«. (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, policijski kartoni 446 i 447, te Intervju s Luvom Ahmetovićem, *Zagrebačka panorama* 1966, br. 3—6, str. 56).

⁸ Dr Ivica Pavletić bio je u Bocakovoju simpatizerskoj grupi. Zamijenjen je zajedno s Ivom Frolom i drom Nikolom Nikolićem za njemačke oficire, te u lipnju 1943. radi u kirurškoj ekipi Druge divizije. Poput dra Bocaka i dra Gušića i dra Pavletića provalila je Ankica Sertić Cincipinka.

⁹ Grupnik je bio logoraš kojega su ustaše postavili da prenosi njihove zapovijedi logorašima.

grlo. Dakako, da o nekom zabušavanju nema ni govora. I tako je Mokosek dospio među pilare sa krvavo natečenim rukama. Pilio je i glavinjao. Dobio je dnevno par šamara i kundaka, pokazivao mi je ruke krvave, koža je pucala na dlanovima i krv je kapala — ako budem još koji dan na tom poslu, srušiću se kraj pile, ubiće me, nemogu više izdržati.

Uspjeli smo preko Stojana da dođe na rad u magazin robe — privremeno, dok kao metalac ne bude raspoređen u lančaru. Što je s njim, dali je i on zaglavio s trogodišnjacima, ne znam (Zamjenjen je — došao u partizane . . . Drežnici).¹⁰ Treći je bio Martinović,¹¹ dalmatinac iz Vodica, sekretar jedinice gradskih poduzeća, nije bio član rajkoma. Pao je u vezi s Mokosekom. Kao sekretar nije zadovoljio, nikako nije uspio da sredi part. org. na gradskim poduzećima, a pogotovo nije uspio da omasovi organizaciju, da stvori široki krug simpatizera. Bio sam nekoliko puta na njegovoj par. jedinici. Brojčano jaka, kvalitativno slaba, on ju je kočio u razvitku i vezao sav rad uz svoju ličnost. Baš tih dana trebao je da bude smenjen kao sekretar, tražili smo samo druga koji bi ga mogao zamjeniti. U to je bio uhapšen i tretiran od policije kao stari komunista, bio je od sviju ust. smatran za najopasnijeg, za nekog kolovođu i kao takav najviše mlaćen. Njega su tukli ravno 86 sati bez prestanka, oderali mu kožu i meso s bedara i podkošjenice do kostiju. Sam je pričao o tome: — oko 20 agenata izredalo se je tukući me. Svaki bi me tukli po 1—2 sata, a onda iznemogli predali pendreke i žile drugima. I tako se je izmorilo desetak agenata tukući me. Teško mi je bilo i sve sam čekao kad ću pasti u nesvjest da mi malo odlane. Zaletio sam se i glavom u zid da se onesvestim — pa ništa — tvrđa mi je glava od kamena. I tuco sam se s agentima, a oni me povaljivali, vezali i udri kud stignu. Jedno batinjanje trajalo je ravno 36 sati bez prestanka, samo što su me polijevali hladnom vodom, pa opet udri. Nisam ništa priznao. Poslije toga svaku noć su me skoro tukli i rekli: — tući ćemo te dok ne priznaš svoje veze ili dok ne crkneš pod batinama. Eto, tako on o sebi. I stvarno herojski se je držao, prem eto, nismo baš visoko cjenili njegovu partijnost. Ali ima mnogo takvih slučajeva. U ilegalnom radu slab, katkad i paničar, na policiji sjajno držanje. Drugi opet odlični, hrabri, samoinicijativni u ilegalnom, na policiji pred bojazni za svoj kukavni život, postaju izdajice svoje partije i klase, pa čak i provokatori (Đaković,¹² Cinci-Pinka,¹³ Majerdorf¹⁴). Dakako to su ipak rijetkosti, obično je dobar ilegalac i dobrog držanja pred policijom. I on je bio par dana pilar, ali fizički prilično jak nije se žalio na umor. Neznam kuda je poslije bio razvrstan i uopće kako i gdje je svršio. Ubijen je Jasenovcu među 3-godišnjacima.¹⁵

¹⁰ Tekst u zagradi nadopisan kasnije olovkom. Riječ označena točkicama nečitljiva.

¹¹ Mihajlo Martinović radio je u Električnoj centrali. Uhapšen je potkraj 1941. i ubijen već 1942 godine.

¹² Joco Đaković, bio je član Mjesnog komiteta KPH Zagreb 1941. Popustio na policiji i postao izdajnik.

¹³ Anka Sertić je također postala izdajnik, te je »provalila« tehniku u Klaićevoj 17 u Zagrebu, kojom je prilikom stradao i Janko Gredelj.

¹⁴ Vjerojatno Ivan Majerhold, koji je do rata bio funkcionar u Savezu građevinskih radnika Jugoslavije i član Partije. Uhapšen poslije okupacije postao je izdajica i pokazivanjem poznatih komunista učinio velike štete partijskom pokretu, dok nije bio ubijen 1941. na Trešnjevci.

¹⁵ Ta je rečenica nadopisana kasnije olovkom. Trogodišnjaci su bili logoraši osuđeni na tri godine logora.

Eto, to su bili moji najbliži drugovi. Te večeri, sastao sam se i sa starim znanjcima, starim logorašima: dr. Bocakom, dr. Pavletićem, dr. Vernićem¹⁶ i još nekima. Sa Frolom¹⁷ i Ivekovićem¹⁸ sastao sam se par dana kasnije. Šetali smo poslije večere između baraka gore dolje i razgovarali. Bili smo troje: Bocak, Pavletić i ja. Oni su se interesirali kako je vani na slobodi i što drugovi o njima pričaju. Ali, prije ću ja osvežiti sjećanje na njih.

Bocak je bio veza moje jedinice sa simpatizerskom grupom među liječnicima. O toj grupi i njenim kvalitetama, te radu govoriću drugdje. Bocak je došao pokretu iz viših građanskih krugova, iskreno je prišao borbi, samo se je brzo zaplašio. Znam na pr. da je na dan ulaska Njemaca u Zagreb kod njegovog oca u stanu bilo par hiljada primjeraka brošure Staljin. On ih je prevezao u svoju ordinaciju i tu su cijelu noć palili te primjerke. Sam je govorio kako je to bio težak posao, jer papir nije htio goriti.

Ali, osim te plašljivosti, on je mnogo dao za našu stvar. Narodna pomoć njegove grupe bila je uvijek najveća od sviju grupa intelektualaca. On je držao kurs za drugarice koje su odlazile u partizane, učio ih najglavnijim principima medicine. Ali najvažniji posao kojeg je on vršio bio je skupljanje sanitetskog materijala od zagrebačkih liječnika, apotekara i slično. Na tom polju mnogo je učinio. Prvi lijekovi, prvi instrumenti išli su od njega za Kordun, Petrovu Goru i Šamaricu. Bio je član kandidatske grupe moje jedinice još prije dolaska Hitlera u Jugoslaviju. Krasan, divan bio je to drug. A onda dolaskom Hitlera bio je primljen u partiju. Međutim, kad je malo zatim partija postavila pitanje članstva pred sve članove, obzirom na novu tešku situaciju, on na jednom partijskom sastanku ćelije 4. IV. zahvaljuje se na članstvu jer sumnja u svoju ličnu hrabrost u slučaju da padne. Prestaje biti članom K.P., ali i dalje ostaje uz nju i vrši sve dužnosti kao i dosada. O tim stvarima na drugom mjestu opširnije. U zimi 1941—42 biva hapšen. Provalila ga je Cincipinka koja je bila njegova veza za sanitetski materijal. Teretila ga je konkretno i on nakon dvije-tri pljuske sve je priznao. Čini mi se da osim sebe nije nikoga na niže provalio. Uslijed veza kao zubar familije dr. Mačeka, a poslije zubar Pavelićeve djece, nije streljan, nego poslan u logor na dvije godine.

Eto, to je ukratko Bocak. Odličan stručnjak, dobar drug, ali nedorasao za težinu nametnute borbe, plašljivac u uslovima ilegalnog rada. Da je ostao živ, on bi u epohi poslije rata, u novom društvu mnogo dao od sebe i radi toga ogromna je šteta što smo ga izgubili.

¹⁶ Dr Vuk Vernić. Bio je kandidat Partije u grupi intelektualaca i uhapšen je bio zbog sumnje da održava vezu s partizanima. Bio je kasnije zamijenjen za njemačke oficire, te je prema sjećanjima veterinaru Drežančića poginuo u Crnoj Gori.

¹⁷ Ivo Frol je književnik koji je pisao socijalne, antiklerikalne pjesme i surađivao u mnogima naprednim listovima. Uspio je izaći iz logora, te se je odmah uključio u NOB. Poslije rata na mnogim istaknutim funkcijama.

¹⁸ Dr Mladen Iveković, završio je Pravni fakultet i položio doktorat u Zagrebu, a onda je studirao na Visokoj školi za socijalne studije u Parizu. Bio je član KPJ od 1934. i surađivao je u lijevo orijentiranim listovima, te je bio urednik *Vjesnika radnog naroda* (1939—1941). Bio je više puta zatvaran do rata, a na početku 1942. pao je u ruke policiji, te je bio otpremljen u Jasenovac. Zamijenjen u grupi s A. Hebrangom i tako stigao na slobodni teritorij. Bio je član AVNOJ-a, i urednik *Vjesnika*. Poslije rata obavljao je mnoge odgovorne dužnosti.

Šetao sam s njim i kritikovao njegovo ponašanje na policiji. Rekao sam mu da su mu drugovi zamjerili kako je brzo sve priznao. On se je ispričavao da ga Cincipinka kod suočenja tako stvarno teretila, pričala pojedinosti njihovog rada da nije mogao tj. da mu se je činilo smješnim nijekati ono što je Cincipinka tako dokumentarno provaljivala. Tumačio sam mu zašto ipak nije smio priznati. Imao je ženu i dijete i oni su ga konačno i stajali glave.

Dr Ivica Pavletić bio je simpatizer, vezan uz Bocakovu grupu. Trebao je da ide u partizane, ali odugovlačio je i konačno, zahvaljujući svojoj nespretnosti i nedisciplinarnosti, pao je u šake policiji. Slabo se je držao pred policijom. Suđen zajedno s Bocakom, bio je 1943 zamjenjen i sada je u partizanima kao sanitetski referent V. korpusa.

Njih obadvojica bili su liječnici u logorskoj ambulanti, pa budući su se tu liječili i ustaše, to su oni bili vrlo cijenjeni od ustaša. Bocak je mnogome ustaši popravio zube i bio je najuglednija osoba u logoru. Stekavši takav ugled, imali su posebnu hranu, a osnutkom ustaške ambulante u mjestu Jasenovac, izišli su iz logora i postali Bocak — upravnik zubnog odjeljenja, a Pavletić kirurškog. Uspjeli su da kao pomoćno osoblje izvuku iz žice još neke naše drugove. I tako su si oni prilično osigurali ekzistenciju u logoru. Nekako u to vrijeme ja sam otišao iz logora i neznam kako su oni dalje gurali.

Poslije mi je dr. Iveković pričao da je Bocaka provalio neki željezničar po kome je on slao pismo ženi. Pisati izvan logorskih karti, bilo je pod smrtnom kaznom zabranjeno. Bocaka su strpali u zatvor u logoru i tu ga je jedne noći agent Cividini¹⁹ odvuкао i zaklao. Iveković je bio u drugoj ćeliji do njega i čuo je kako oko 10 h uveče dolazi Cividini i kaže Bocaku: »Ajde, doktore, na preslušanje.« Bocak je nervozno odgovorio: »ne, ne, nevolim po noći ići na saslušanje, ne sviđa mi se.« Jadnik, slutio je, da će ga te noći zaklati. O svemu tome znat će Mladen,²⁰ a i Frol više da pričaju.

Svakako dr Jurica Bocak svjetli je primjer našeg hrvatskog inteligenta. Volio sam ga i poštivao kao rijetko koga, njegovu smrt smatram velikim gubitkom, a njegove ubice najvećim zločincima. Dobri i dragi Jurica!

Treći od zagrebačkih intelektualaca šetao je te večeri s nama dr Vuk Vernić. On je priča za sebe i o njemu ima drugih koji će više moći o njemu pričati. Bio je isto kandidat moje jedinice (kažem moje, jer sam bio njen član i sekretar) 4. IV i slično kao Bocak postao je član, a na istom sastanku kao i Jurica zahvalio se je na članstvu. Slab komunista. Pao je u vezi sa svojom ženom, koja je preko mene išla u partizane, vratila se, ne uhvativši vezu u Zgb, ovdje hapšena. On je u to vrijeme služio domobranstvo u Karlovcu, misleći da se u domobranstvu spasi. Bio je hapšen pod optužbom da održava vezu s partizanima (čini mi se), a poslije ženinog hapšenja otpremljen u logor. I on je zamjenjen, neznam gdje je sada (zamjenjen je sa dr Nikolićem, Pavletićem. Poginuo u Crnoj Gori — Drežančić) ²¹

¹⁹ Cividini je bio bivši policijski agent i pomoćnik šopreka, zagrebačkog stručnjaka za komuniste. Poznati je mučitelj u Jasenovcu. Međutim, čini se, da je dra Bocaka ubio Majstorović.

²⁰ Dr Mladen Iveković.

²¹ Tekstovi u zagradi nadopisani kasnije olovkom na marginama dnevnika.

U logoru je bio vrlo uplašen, nije se ni skim družio da ga nebi osumnjičili, a radio je kao vrtlar, uglavnom dobar posao, lagan i dobro se dade zabušavati. S njim sam se u logoru rijetko sastajao.

Dakako Bocak i Pavletić davali su mi savjete o ponašanju u logoru, o provokatorima, a naročito u Stätleru, Židovu, koji je nekad nešto značio za pokret i bio u Španiji kao dopisnik ljevičarske štampe.²² Sada je jedan od glavnih provokatora i ustaških špijuna, specijalista za komuniste. On bi svakoga novodošlog komunistu zaokupio, nudio mu usluge, a poslije bi špijunirao i opazio li je štogod sumnjiva prijavio ustašama. Na taj način htio je da spere sa sebe svoj bivši »komunizam« i da se prikaže kako se je »pokajao« i »popravio«. Ništa mu nije koristilo. Novi upravnik Jasenovca ustaški poručnik raspop Mirković (?)²³ prepoznao ga je kao svog političkog protivnika iz studentskog doba, strpao ga u žicu III.c, rad na nasip, koji ga je i progutao. O toj žici III.c. i o nasipu biće još govora. Eto tako je završio bivši »španjolac« izdajica Stätler.

Moja grupa se je razbila. Svaki je našao po nekog znanca, ovi su nas smjestili na spavanje po barakama. I tu je bila borba za bolje mjesto. Jer nisu sve barake iste.

I tako je eto, prošao taj prvi dan od tunela do ležaja u baraki. Mnogo sam toga u taj jedan dan saznao i doživio, stekao nove poglede na fašizam i naoružao se novim iskustvima. A sad treba da si negdje nađem ležaj.

Nisu sve barake jednake. Na pr. u baraki 4. je Stojan i uprava baraka, tu se dijele karte za jelo, tu se određuju ljudi na posao. U toj baraci spavaju oni koji su »ugledniji«, imaju neki viši položaj u logoru. Jasno da u toj baraci nema gužve, na svakoj prični po dvojica sa krevetnikom. Tu se pazi na čistoću i nema ušiju ni ostale gamadi. Onda na pr. baraka broj 3. isto je »ugledna«. Tu su Hrvati, intelektualci i kvalifikovani radnici, među njima vlada red i sigurniji si od špijunaže i podvale. Samo u te barake je teško doći, treba čekati dok se koji ležaj isprazni, bilo da je bivši stanovnik otišao u Gradinu (likvidacija) ili premješten na neki drugi rad ili logor. Osim toga nije u svakoj nastambi jednako valjana uprava. Ona se sastoji od redatelja, nadzornika, zamjenika i sličnih lica. U nekoj baraci su to poštteni ljudi, u nekoj ustaški konfidenti, za svaku malenkost te tuže i ode glava. Ja sam upao u najgoru baraku, broj 1. tj. onu gdje ako nigdje nema mjesta, trpaju bez obzira dali će na 1 ležaju ležati dvojica ili petorica. To je takozvana srpska baraka. U toj baraci stanovali su srpski seljaci povatani masovno oko sela Bos. Dubice prilikom »čišćenja« partizanskih sela. Većina tih seljaka je pobijena, a stanoviti broj njih oko 400 dovučeno je u logor i, eto, smješteno u baraku 1. Svi oni su na radu u Cigłani. Govorio sam s njima, život njihov je naročito težak i smrtnost među njima je velika. Ceo dan izvlače ilovaču iz jama, do pojasa u vodi,

²² Sigismund Stätler Bobi, bio je dopisnik ljevičarske štampe u Španjolskoj. Nakon povratka iz Španije bio je u Španskom odboru komiteta CK KPJ u Zagrebu. Ustaše su ga uhapsili, pa pustili, zatim ponovo uhapsili i uputili u Jasenovac za provokatora, a kada im više nije mogao služiti ubili su ga 1942.

²³ Miroslav Filipović Majstorović bio je franjevac, poznat iz pokolja Srba u Gračanici u ljeto 1941. Došao je u Jasenovac na sredini 1942. kao zapovjednik logora III, a u prosincu 1942. imenovan je za zapovjednika logora u Staroj Gradiški, zatim se 16. IV 1943. ponovo vratio u Jasenovac. Osuđen poslije rata na smrt i strijeljan.

guraju kolica puna blata do Ciglane. Drugi mjese ciglu, postupak prema njima je čisto životinjski. Smatra ih se za najnižu klasu u logoru i čim jedan od njih iznemogne od rada odmah se ubije. Mahom su to razvijeni ljudi od 20—40 g., svi izglednjeli, jer hrana je nikakova, a rad naporan.

Strašno je u toj baraci. Ljudi nagurani ko ovce u toru, zamazani od vode i blata, u nemogućnosti da se operu i očiste. Gotovo svi imadu biljce na kojima spavaju, a ti biljci su puni buha i ušiju. Nitko se ne brine da ih desinfikuje, ta oni su zadnja logorska klasa. Radi svega toga u baraci užasan smrad. Ali ima nešto još gore. Čim svi uđu, baraka se zatvara, prozori se potpuno zatvore, izvana još sa drvenim kopcima, da nebi tko pobjegao. Tako je cijelu noć zatvorena baraka, od nikud zraka, a 400 smrdljivih ljudi guši se i vata zrak ko kokoš na žegi. Dalje svi ti ljudi, a i svi logoraši skoro, usljed jednolične loše grahove čorbe imadu proljev, upalu crijeva, i strašne vjetrove. Cjelu noć ljudi silaze s ležaja i vrše nuždu u dvije tri kante koje otvorene stoje u baraci (kible). Strašan smrad širi se barakom. Mene je zapalo ležište gdje su već trojica bila. Usporedo se nije nikako moglo ležati, jer je i njima tijesno, pa sam se složio ispod njihovih nogu. Ali da mogu i tu ležati ona trojica morali su zgrčiti noge. Dakako čim su zaspali sva trojica su se ispružili i ja sam stalno morao odguravati njihove noge da me ne izubijaju, a osim toga noge blatne i neoprane savršeno su smrdile. E, bilo je to spavanje ko u zahodskoj jami. Uši, buhe, tijesno, smrdljivi proljev oko tebe, udarci triju pari nogu. Ovako je to izgledalo.²⁴ Neki od tih već su godinu dana u logoru, ali tih je vrlo malo. Njihova partija davno je izginula na napornom radu u ciglani. Ti su ljudi puni jezivih priča o ustaškim zverstvima i svjedoci su onih strašnih spaljivanja živih ljudi u ciglarskoj peći zimi 1941—1942. g.²⁵ Inače su već potpuno apatični ko volovi u staji i nenadaju se ničemu. Uveče sam ih čuo pričati o rođenom selu, negdje pod Kozarom, o širini gorskih pašnjaka, o slobodi koju su zauvijek izgubili, o porodici koja im je pobijena, o djeci koja se bore kao kozarski partizani. U to vrijeme baš je bila ofanziva na Kozaru i stalno su se u logoru čuli artiljerijski hici i mitraljezi. Bili su to najteži dani za Kozarske heroje. 80.000 bande opkolilo je Kozaru. Ceo dan gmirali su topovi. Kako smo mi pažljivo slušali i naivno se nadali da će Kozarci ne samo tući bandu, nego prodrći do nas i sloboditi nas. O tom su pričali i robovi u srpskoj baraci. Danas su sigurno svi mrtvi, ali njihova Kozara nije fašiste, ona je jača, nego ikada ranije.²⁶

U toj baraci bio je redatelj jedan čovo bez obe noge, ja ga se sjećam sa Trešnjevke. Gad jedan, ustaški špijun. Svi spavači su na spisku i prije spavanja se prozivlju. Ako se odmah ne javiš kažnjen si sa smjenom požarstva, a to se

²⁴ Ovdje se Golub izrazio crtežom. Na ležaju koji je imao veličinu 1,5 × 1,9 i sa svih strana bio obložen daskama »poput lijesa« ležalo je troje po širini i Golub po dužini do njihovih nogu.

²⁵ Tu se spominje peć koja je sagrađena po naređenju ing. Hinka Dominika Picillija, koji je bio zapovjednik radne službe u Jasenovcu, i upotrebljavala se kao krematorij. Zbog silnog smrada a i nedovoljne funkcionalnosti ona je ubrzo stavljena van upotrebe, a ustaše su pojačali ubijanje na druge načine. Sam Picilli je rado ubijao korbačem u koji je bila upletena željezna žica.

²⁶ Na Kozari je 45.000 neprijatelja u lipnju 1942. opkolilo 3500 partizana i cijeli narod. Borba je trajala šest tjedana, nakon nje je oko šest tisuća ljudi, žena i djece odvedeno u ustaške logore.

često desi, jer ljudi umorni odmah zaspu i ne čuju prozivanje. I tako sam prvu noć u Jasenovcu probdio ritan cjelu noć.

17. VI. 1942.

U logoru je dizanje obično u 5 h ukoliko nije kakve jurnjave po noći. Digao sam se neispavan, izmoren i gladan. Našli smo se stari znanci i pošli najprije na zahod. Ne bi(h) to spominjao, ali jasenovački zahod nije tek neki obični zahod, to je zahod smrti i dokumenat strave u logoru. Evo kako: Duboka iskopana jama, u dužini 6—8 metara, u širinu 2 metra. Pokrita je na rijetko poslaganim daskama, tako da se između tih dasaka vrši nužda. Strahovit smrad bije iz jame. Ljudi čuče nad jamom, njih 20—30 odjednom, okrenuti jedan drugome stražnjicom. Desi se često da jedan drugoga pošpricaju izmetom, jer svi imaju gadan, smrdljiv proljev i iz njih štrca ko iz vodovoda. Naime, hrana je tako loša i jednolična da nakon 2—3 dana svatko dobije proljev i ne riješi ga se više. Ja to nisam vidio, ali pričaju stariji logoraši da se često iznuren čovjek onesvjesti vršeći nuždu, a desilo se čak da je poneki takav pao između dasaka u jamu i utopio se u govnu. Dakako nitko ga nije vadio, nego bi ga, kad se jama napunila, zajedno s govnom zatrpali. Sad možda su malo s ovim zadnjim prećerali, ali u Jasenovcu sve je moguće. Poslije tog higijenskog nužnika dolazi umivanje. Hiljade se guraju oko bunara da zahvate malo vode. Teško je doći do nje. Kuhari grabe vodu i s batinama mlata umivače koji im je krađu iz kazana. A onda dolazi doručak. Staviš se u red i prolaziš kraj kazana. Nasipa ti punu kutlaču vruće vode u kojoj nazireš da je malo zasipana kukuruznim brašnom. Ta topla voda smrdi, jer je brašno pokvareno. Nakon toga dolazi određivanje na rad. To je oko 6 sati. Svaka baraka stane u posebnu grupu, a grupnik Slobodan²⁷ i njegovi stotnici kao štab posebno. Jedan »činovnik« pozivlje sve po redu. Da se razumijemo: Već određeni od prije za neku grupu na pr.: ciglari, stolari, ekonomija itd., otišli su sami na svoj posao i tamo ih njihov grupnik prozivlje i određuje posao. Ovdje kod barake ostali su samo oni koji nemaju »definitivu«, nego iz dana u dan rade razne poslove. Tako da se njih svaki dan ponovo određuje na posao. Jednog dana dobio si možda neki laki posao, a drugi dan neki najteži i eto vraže, možeš na njemu izgubiti glavu. Zato je Slobodanova grupa najgora i svaki gleda da ode nekud u »definitivnu« grupu. Dakle stoji tako nas 200—300 neodređenih i čeka da ga se raspoređi. Trajalo je to raspoređivanje tako do 6,45 i svi su otišli na posao. U 7 h trubi sirena i tko poslije nje stigne na posao može se gadno provesti. Ostala je naša grupa neopredeljena. Rekli su nam da za danas nećemo na posao, da se još malo odmorimo (koje li velikodušnosti?!), ali da se negdje zabašimo, tako, ako dođu ustaše u nastambe da nas ne vide da smo bez posla. — Ako vas koga primjete, a vi se sagnite i pravite se da berete slamke ili papir oko nastamba, pravite se zaposleni. — I tako ovaj dan smo se rješili muke.

Otišao sam u ambulantu i tamo sam legao u Bocakov krevet. Doktoru su lepo uredili svoje stanovanje. Oni su najpovlaštenija grupa u logoru, kao neka logorska aristokracija. Bilo ih je u to vrijeme oko 20 većinom Židova. Šef

²⁷ Grupnika Slobodana Mičića Luburić je izvadilo iz konvoja seljaka iz Semberije još u logoru na Brečicama. Bio je iz Janje kod Bijeljine. Ubio ga je ustaša Zrnušić s čarkarima.

im je bio neki Marin,²⁸ ustaški poručnik liječnik. On je bio isto zatvoren kao logoraš, neznam s kojeg razloga, ali se je izjasnio za ustaštvo i od logoraša postao je ustaški poručnik, referent za sanitet u svim logorima. Taj čovjek je dosta štitio liječnike i bolesnike, ali dakako da mu to uvijek nije uspijevalo. Ambulanta je imala dvije barake. U jednoj su bili bolesnički kreveti, a druga je bila razdjeljena na dvije pole. U jednom dijelu su stanovali doktori i bolničari, a u drugoj se je vršio ambulantni pregled. Uređaj je bio priličan, jer su ustaše dovukli uređaj i instrumentarij iz mnogih opljačkanih ordinacija srpskih i židovskih liječnika. Sjećam se jednog slučaja sa jednim liječnikom, čini mi se iz Dubice ili nekog grada u blizini — jevrejinom.²⁹ Njega, ženu i 10 g.(odišnju) kćer dovukli su u Jasenovac. Zaplijenili su mu ordinaciju i dopremili isto u Jasenovac. Njih troje dovukli su u jednu sobu i najpre su kćer kasapili pred očima roditelja. Dijete su najpre silovali, pa rezali uši, nos, kopali oči, slamali ruke i noge i najzad zaklali. Sve to pred roditeljima. Onda su svukli ženu i pred mužem silovali i posle rezali i konačno zaklali. Njega su zadnjeg iskasapili i zaklali. Eto tako su nabavljali uređaj za svoju ambulantu.

Očale su mi bile slomljene još od prvog dana hapšenja, pa su mi doktori dali punu kutiju očala, da si uzmem potrebne djelove i skrpim svoje. Bilo je tu sigurno oko 300—400 raznih očala, skinutih s ljudi prije klanja. Držao sam ih u rukama, prevrtao i mislio kako vlasnici njihovj trunu negdje u savskom mulju i kako će možda jednoga dana i moje očale završiti u toj ladici »mrtvačkih očala«. Ali pomrsio sam im račune.

Razgovarao sam s doktorima i pitao ih kako su dospjeli u logor. Mislio sam koliko bi koristili imali od tih ljudi da su umakli u šumu i da danas leče partizane. Govorili su da su ih ustaše mobilizirali s time da će ići kao liječnici u Bosnu, a poslije ih strpali u logor. Svi se oni nadaju da će ih ustaše pustiti iz logora i kao stručnjake zaposliti u vojsci, bilo u ustaškim jedinicama, bilo u njemačkim na istočnom frontu. Radi toga gledaju da se umile ustašama, ne bi li ih ovi uzeli u vojnu službu. O tome da su trebali pobjeći u šumu oni i ne misle. I cijeli dan govore o nekom doktoru koji je otišao u ustašku vojsku za doktora, zavide mu i nadaju se da će možda i koji od njih sutra preksutra otići. Gnijilo društvo.³⁰

Kreveti su im od dasaka, ali ispod sve je puno perina, jastuka, odozgo fini pokrivači i svišeni popluni, deke — sve iz magazina opljačkanih stvari. Hrane se razmjerno dobro: grupnička hrana sa dodatkom od 1/2 l mlijeka po glavi. Bolesnici dobivaju isto bolju hranu. Kreveti su uredni, ima ih oko 60—80, njega i liječenje na visini. Pa ipak nitko se pametan neda u bolnicu, makar pola logora boluje. Zašto? Eto zašto: u prvo vrijeme kad je ambulanta bila osnovana, kad su jadne jasenovačke žrtve vidile bijele krevete, bolju hranu,

²⁸ Dr Marin Jurčev bio je postavljen za šefa zdravstvene službe u svim logorima. Bio je rodom iz Kaštela, a studirao je u Beogradu. Bio je uhapšen u Zagrebu i otpremljen u Jasenovac. Suradivao je s drom Nikolićem i javljao o planovima ustaša. Nikolić spominje da su u ambulanti radili kao liječnici dr Kac, dr Lajndorfer, dr Pišta Policer, dr Landler i drugi.

²⁹ Nisam uspjela utvrditi ime toga liječnika.

³⁰ Iako je bilo i takvog shvaćanja, ono se ne može generalizirati za sve liječnike. Osjećaj da su potrebni logorašima, kojima mogu pomoći utoliko više što su bili sve potrebni i ustašama što je rat postajao krvaviji, bio je povezan s liječničkom etikom i nadom da će preživjeti.

dobre liječnike, navalili su ko muhe na med na bolnicu. I ubrzo bolnica se je napunila do vrha, sa stvarno teškim bolesnicima. Jednoga dana upadne u bolnicu neki ustaški oficir tobože da izvrši inspekciju. — Je, koliko tu ima bolesnika, slabo vi to doktori liječite. Treba te bolesnike otpremiti u Đakovo na imanje, tamo je bolja hrana i zrak. — Dovukoše kamione, strpaše sve bolesnike u njih i otpremiše ih »u Đakovo« tj. preko Save za Gradinu gdje ih pozaklaše. Dotični oficir ironično je govorio: — Ja sam pravi doktor, u jedan dan rješio muka sto bolesnika! —

Eto tako su ustaše čistili bolnicu. Taj »u Đakovo« ponovio se je više puta. Od tada su u bolnicu išli oni koji su bili toliko iznemogli da su se pomirili s nožem i rezonovali: — Kad mi je već za poginuti, bolje da par dana prije smrti provedem u ugodnijem bolničkom krevetu. —

Bolnica je služila i za druge stvari. Ustaše isprebijaju ili iskasape neku svoju specijalnu žrtvu i onako izubijanu pošalju u bolnicu s napomenom: — Dete vi doktori, izlečite mu rane i vratite mu snagu, kako bi ga ponovo mogli mučiti.—

Bavio sam se mišlju da se uvučem nekako u bolnicu kao bolničar ili nešto slično. Na moju sreću nisam uspio. Da sam uspio ostao bih u Jasenovcu i tko zna kako bi(h) svršio. Drugovi su mi rekli: ti si veterinar i najbolje da te odrede na neku ekonomiju kao veterinara. Kad dođe vrhovni logornik (Viler, Vajler ili nekako se je slično zvao)³⁴ kazaćemo njemu da te smjesti u tvojoj struci.—

Taj je Veiler (?) bio vrhovni logornik. To znači: osim Jasenovca bio je logor u St(aroj) Gradiški, Đakovu, Lipiku, Okučanima, Feričancima, Tenj kraj Osijeka i još neki. Svaki je imao svog logornika, a nad svima njima bio je vrhovni logornik, koji je nadzirao svu administrativnu upravu logora. Velika zvijer. Obično je bio slobodnjak.

Tog dana našao sam si i novo spavanje u baraci 3. U toj baraci bili su većinom komunisti: intelektualci i radnici. Prilično sam se smjestio. Nas trojica na prični, oni su imali dva jorgana ispod i dobro se je spavalo: bez buha, ušiju, ljudi svjesni, uveče bi prije spavanja vani vršili nuždu, tako da preko noći nisu mnogo upotrebljavali kibli. Smrada mnogo manje. Sa mnom je spavao jedan profesor Dalmatinac, čini mi se iz Splita, zaboravio sam mu ime. Osuđen kao komunist. Drugi je bio radnik, visokokvalifikovani metalac. Zaboravio sam mu ime. Dobri drugovi, malo nervozni i pomalo zaraženi atmosferom logora: da će spas doći u obliku amnestije, treba samo biti uzornog vladanja i strpljivo čekati. Kolike je ta filozofija upropastila. Mnogi su mogli pobjeći, ali s jedne strane nada u amnestiju, a s druge strane krivo mišljenje da je bježanje amoralna i egoistična stvar. Zašto? Govorili su: ako pobjegneš i spasiš se, radi tebe će biti streljano 10 zatočenika i biće pooštren režim za sve u logoru, ustaše neće amnestirati. Međutim ta amnestija je oportunistička glupost, a nebježanjem ginu i onaj koji ne bježi i onih deset. Jer svi smo mi u logoru osuđeni na smrt. Zato je bolje da od 11 mrtvaca bar jedan spasi glavu, nego da svih 11 zaglavi. Ali malo je tko tako mislio i malo se je tko opće bavio idejom bježanja. Bilo je to i iz kukavičluka. Jer ne bježati znači životariti s nadom u amnestiju ili slom fašizma, uljuljavati se u glupi san i pasivno se odnositi prema zbivanjima

³⁴ Dr Nikolić spominje nekog Vinera, pa se vjerojatno Golubova opservacija odnosi na Vinera.

u logoru. Bježati znači odlučno prekinuti sa tim varljivim stanjem, postati čovjek akcije i staviti sve na kocku: ako pobjegneš sloboda, ako te uhvate — javno streljanje ti ne gine, to je ili — ili — trećega nema. A tog ili — ili mnogi se boje, nemaju kuraže zaigrati na posljednju kartu.

18. VI. 1942.

Toga jutra digao sam se odmorniji. Dan je bio sunčani i cjeli prostor oko baraka, kuhinje, bunara vrvio je logorašima. Jučer smo dobili karte za jelo. To su mjesečne karte sa datumima od 1—31., a svaki datum ima 3 kvadrata, za 3 obroka. Kad uzmeš obrok probuši ti, kao kondukter kartu, kvadratić. Porciju sam si nabavio, ima tamo iza upravne zgrade velika livada na kojoj su razbacane hiljade raznih limenih posuda, ostatak inventara pobijenih ciganskih familija. Stoјim u redu i guram se pomalo do kazana. Nasipa ti valjda litru kukuruznog napoja, bez soli, masti, mlako. Popiješ par gutljaja, a ono drugo pokloniš nekom ciglaru koji su toliko već izgladnjeli da im 2—3 l tog napoja nije ništa. Kroz njih taj napoj proruri kao kroz cijev i u obliku krvavog proljeva izleti u istom stanju napolje. Poslije tog obilnog doručka prozivanje i raspored na rad. Nas 20 novajlija (i jučer ih je nešto došlo) ostali smo zadnji. Odredili su nas na rad za pretovarivanje ciganske robe i kola sa livade na prevoz pa u Gradinu. Posao koji iziskuje veliki napor. Jedan stariji logoraš poveo nas je kao desetar. U ruci je imao batinu. Govorio je putem: vi ćete prijatelji tovariti robu na kola, gurati kola na prevoz, izgurati kola s prevoza na kopno, a onda će neki s konjima odvući to dalje do perionice u Gradini. Raditi treba marljivo. Dolaziće ustaše i kontrolirati koliko ste prevezli. Grupa prije vas prevezla je dnevno oko 70 kola, vi treba da povisite rezultat. Tko neće da radi dobiće ovom batinom preko leđa, jer je bolje da vas ja izmlatim, nego da nas sve ustaše pobiju.—

Došli smo na livadu ispred ulaza u logor. Bila je to livada od popriliči 1 jutro. Na njoj je bilo razbacano na (1—2.000) velikih, lijepih ciganskih kola. Oko kola i posvuda po livadi u blatu kad je kiša, a danas u prašini, ležalo je razbacano na hiljade jastuka, perina, pokrivača, odjeća, ženskih sukanja, rublja itd., dakle sve što jedna ciganska familija vuče sobom na kolima. Bilo je divnih kola, izrezbarenih, razno bojadisanih, sigurno neki bogati sremski ili slavonski ciganin, možda knez. Bilo je divnih svilenih popluna (jorgana), svilenih presvlaka u bojama, od damasta itd., jastučnica, svilenih sukanja, rubaca šarenih ciganskih boja. Ja mislim jedno milijardsko bogatstvo. Ležalo je to sve isprevrtno, pokislo, pa se ono perje usmrdilo, gnjilo, smrad strvine. Rublje, odjeća zapaljena, a mnoge perine prodrte, svuda rasuto perje, na vagone finog gušćjeg perja. To su ostaci cigana, onih bogatih cigana, a i siromašnih iz srednje Hrvatske, Slavonije i Srijema.

Ustaše su išli od sela do sela i hvatali cigane. Govorili su im da će ih kolonizirati na opustjela srpska imanja, da će im osigurati dostojan život i tako na »moderan« način riješiti »cigansko pitanje«. U to vrijeme oni su u svojoj štampi naveliko pisali o tome, kako NDH rješava pitanje kolonizacije cigana i kako iz njih stvara korisne članove ljudskog društva. Hvalili su se da je NDH taj problem rješila najbolje od svih »kulturnih« zemalja. A u stvari evo te njihove »kolonizacije cigana« — to su gradinske jame, koje su progutale oko 30.000 cigana, 30.000 razbitih ciganskih lubanja 30.000 udaraca maljem po malom mozgu.

Cigani su upočetku povjerovali ustašama. Nakrcali sve svoje imanje na kola, neki čak koji su bili ratari napustili su svoje od blata sklepane kućice i ono malo zemlje i na hiljade kola krenulo je u obećanu zemlju — tamo negdje u Bosansku posavinu, preko puta Gradiške ili u spaljena srpska sela Kozare. Ali umjesto u obećanu zemlju kola su krenula pod ustaškom stražom u Jasenovac. Tu su ih opljačkali do kože, oduzeli im sve, a neki su bogami imali i prilično novaca i zlata. Kažu da su od tih cigana ukrali (oduzeli) oko 200.000 zlatnika i milione papirnato novca, masu ženskog nakita, a o odjeći i ostalom da se i ne govori. Zlato i vrijednote su ustaše podijelili među sobom, veći dio predan je glavnom ustaškom stanu u Zagrebu, gdje su sigurno Pavelić i von Kaše³² opet napravili razdiobu. Cigane su strpali u žicu i dnevno prebacivali po 2—3.000 u Gradinu gdje su preko dana kopali velike skupne grobove a po noći su ih likvidirali. Bilo je tu jasno svih zvjerstva kao i inače prije likvidacije. Silovali su lepe mlade ciganke, psovali trudnima maternice i pred samim jamama, dok su jedne ubijali, silili druge da masovno cigani s cigankama opće. Bila je to krvava ludnica, nešto nevjerovatnoga. Tako je u samih dvadesetak dana ubijeno 30.000 cigana i cigančića.

U tih nekoliko dana što sam radio na prevozu te ciganske robe vidio sam i njih — bivše vlasnike. Stoji tako kolona od 7 kola (toliko ih je od jednom moglo ići na splav) na obali, dolazi splav da ih ukrca. U to nailazi kolona cigana da bude prevežena. Mi čekamo, jer preče je da se prvo oni prebace. Idu tako 200—300 cigana i to većinom starci, žene i djeca. Muškarce za rad odvajaju u logor 3 C i oni rade na Savskom nasipu, gdje izdrže desetak dana, a onda lipšu. Ide tako ta kolona u obećanu zemlju. Rješava se na »najmoderniji« način cigansko pitanje u NDH-u. Idu i šute. Gledaju kao uplašene ovce na nas, gledaju svoje rublje, možda netko i prepoznaje svoja kola. Možda se seća logorskih vatra negdje u vrbicima uz Savu ili Bosut. Idu i šute. Majke vuku za sobom po 5—6 crne dječice, dok 1—2 nose u naručju, one najmanje. Izmoždjeni, gladni, prljavi, teturaju. Gledao sam ih i znam da oni sad već znadu kuda idu. Ali idu tupo, bez revolta, neki sigurno i sretni da se taj pakao konačno svrši. Jedna stara ciganka pala je. Debela stara žena skoro gola, tek neki ostatak košulje pokriva ju tu i tamo, ali ustvari gola je. Kolona prolazi kraj nje, a ona viče: djeco nemojte me ostaviti! Krcaju ih. Splav odlazi, ostajemo mi, krcata ciganska kola i stara ciganka gola u prašini. Jedan ustaša joj govori: šuti bako ići ćeš i ti preko. Tamo te čekaju tvoji oko logorske vatre, sviraju u gusle i peku prase na ražnju. Biće ti lijepo, naš poglavnik misli i na vas cigane! — Ona ga gleda i izgleda da mu vjeruje i šapne (to neću nikad zaboraviti): — bog te blagoslovio sinko! — a razbojnik odgovori: — blagosloviće te već ustaški malj! Ja i još jedan bili smo najbliži. — Ded, ukrcajte je u kola — drekne ustaša. Zgrabismo голу baku i bacismo je među usmrdjele perine.

Da se vratim na početak. Na livadi nas je naš vođa rasporedio: 5 će krcati kola, 10 će gurati kola do splavi i na nju, te istovariti kola sa splavi na donju obalu. 5—6 ostalih će uprezati konje u kola i vući ih u Gradinu. Tu u Gradini bila je velika peć gdje se je ta roba dezinficirala. I to: perje bi bacili, a platno i rublje bi desinfikovali, to je poslije išlo ili u tvornicu papira ili (bolje stvari) švapskoj vojnoj intendanturi, za pravljenje rublja njemačkoj vojsci.

³² Siegfried von Kasche, njemački poslanik u Zagrebu. Aluzija kako ustaše i Nijemci dijele bogatstva naših naroda.

Zapao sam u grupu gurača kola. Samnom su bili i Mato i Ivo (Winterhalter³³ i Drežančić³⁴). Dok su jedni krcali usmrđelu robu, mi smo gurali i vukli umjesto konja teška kola vrhom krcata ciganskim inventarom. Gurali smo tako 300 metara. Sam prilaz do Save tj. do splavi jest jedna strmina od 50 m. Tu treba iz sve snage zaustavljati kola da ne odlete u Savu. I tako smo do podne prevukli oko 40 kola. Kad nakrcaš splav onda uhvatimo za žicu i vučemo na drugu stranu. Tu opet izvlačimo kola sa splavi, preko pijeska u koga kotači duboko upadaju. Grupa s konjima prihvaća i dalje u Gradinu vuku konji. Budući već nema preko dosta kola, to prazna vraćamo natrag. Težak je to bio i naporan posao. Gladan, vrućina, a onaj s batinom stalno viče: brže... Sumnjam da bi dugo izdržao na tom poslu. A s druge strane, voziš se preko Save i posmatraš širinu vode, gledaš kako se Sava gubi u daljini i misliš da mi je zaplivati njome i isplivati negdje uz gustu šikarastu obalu u slobodu. A istom preko na drugoj obali. Nema žice i šuma je tako blizu — obronci Prosare svega 3—4 klm., a malo dalje Kozara, jest, ta neki dan su partizani došli do same Save i pucali na ustaše, čak su bacili minu na jedan ustaški motorni čamac i potopili ga. Kako bi bilo otići polako u stranu i onda bježati. Ali... obala je puna ustaša, a tamo uz rub šume je klaonica.

Poredali su jame i uz rub jame postavili gredu. Dovode stotine zatočenika, neke oni skidaju, neki se sami skidaju. 20—30 klekne uz gredu i prisloni čelo na nju. Ustaša maljem ide od jednog do drugog i tuče ko domaćica orahe za uskrnsne kolače. Pucaju glave, mozak tu i tamo štrca, a neki su samo omamljeni. Drugi ih bacaju u jamu, a treći slažu ko cepanice da više stane. Rade to uz ustaše i logoraši tako zv. grupa »G« grobari. Grupnik je neki ing. Danon.³⁵ Kad je jama skoro puna viču oni što slažu: — deder jednog mršavijeg da popunim rupu, ... deder, jedno dijete da popunim rupicu, (deder, itd.) ljudi taj posao svaćaju čisto poslovno, e, teško je kopati jame, treba svaki prostor do skrajnosti iskoristiti. Krvava je greda, krvavi su koljači, pijesak, sve, sve je krvavo, poprskano ljudskim mozgom. I ta klaonica radi ceo dan: 2.000, 3.000... ustaše se natječu koja smjena će u kraće vrijeme više potući.

Ja sam to nisam vidio. Pišem ovo po pričanju drugih i zato je opis mršav i premalo strašan. Ali, vjerujem da ima živih svjedoka koji su gledali masovna ubijanja i oni će znati mnogo više da kažu. Čak sam čuo da je grupnik grobara ing. Danon pobjegao u partizane, ako je živ, taj će moći da priča jezovite stvari o novom poretku fašizma.

Cjeli dan smo radili i slušali tutnjavu topova oko Kozare. Zračna linija oko 15—20 klm... to je poznata velika fašistička ofenziva na Kozaru u lipnju 1942. Kažu 80.000 fašista opkolilo je Kozaru i svi će partizani izginuti. Često

³³ Dr Mato Winterhalter rođen je 2. II 1908. u Banjaluci. Završio je Veterinarski fakultet u Zagrebu i doktorirao je 1937. Pušten je iz logora 1944. i poslije rata bio direktor Saveznog veterinarskog instituta (1948—1953), i dekan Veterinarskog fakulteta u Zagrebu, te objavio desetak raznih radova među kojima i sjećanje na dane provedene u Jasenovcu.

³⁴ Veterinar Ivo Drežančić, Dubrovčanin, radio je kasnije na jasenovačkoj ekonomiji konja i krava. Osumnjičen za organiziranje bijega izdržao je strašne muke u »zvonari«, te nakon toga prebačen na najteže radove na ciglani. Kasnije je bio pušten iz logora.

³⁵ Danona spominje i Nikolić, a vjerojatno je njegov a i izjava koja se spominje u Zločinima fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji« Beograd 1952, str. 88—90, te je, čini se, uspio preživjeti rat.

su dolazili u Jasenovac ranjeni ustaše, a jednoga dana osvanuo je i Luburić³⁶ ranjen u nogu i, kao divlja zvijer hodao je logorom, jednom nogom u papuču. Bijes je vladao tih dana logorom. Kozara se je lavovski branila, a bijes ustaša padao je i na nemoćne žrtve u logoru. Tih dana rijetko je koja grupa komunista išla sa stanice u logor i prošla kroz tunel, ne, išli su ravno na prevoz i slušajući borbu na Kozari bili odreda ubijani u Gradini.

Gledao sam tako, jednu grupu od 50-setak komunista, kako stoji povezana žicom na obali i čeka da mi doguramo splav. Ukrcajavu se. Vidi im se na licu, na tmurnom, zgrčenom licu, da znadu kuda idu. Šute, dali se još čemu nadaju? Prolaze pokraj mene proleteru, cvijet omladine, oh, drugovi kako mi je teško, šta sam ja bolji od vas da su mi ostavili bar nadu u spas, a vama, vama više ništa ne može pomoći. Da, neki su pokušavali vezani žicom skakati sa splavi u Savu. Ustaše su onda sa splavi pucali za njima i tko zna, možda je koji i živ isplivao. Poslije su ustaše i tome doskočili. Vezali su cjelu grupu jednog za drugog.

Na ručak smo išli slomljeni i od rada i od onoga što smo vidjeli. Jer bili smo cjelo vrijeme na prevozu smrti, kao na rijeci Stiksu³⁷ u podzemlju stare grčke mitologije. Iza te rijeke nema više života tu je Gradina, malj i skupna jama u pijesku i mulju Savske obale. A svega 5 klm je Prosara, partizani, sloboda.

Ručak. Opet gužva oko kazana, guraju se gladni i izmoreni da uhvate pola litre gole vode sa trulim zrnjem graha. Ne mogu jesti i dajem drugima. Grah smrdi na gnjila jaja (H₂S) i muka hvata čovjeka. Poslije jela legneš malo u stranu na zemlju uz 3 C. U njemu su cigani, oni koji rade na nasipu i logorski kažnjenici. Otvoreni prostor, spavaju na zemlji, kad sunce prži, znoje se, kad kiša pada, cjelu noć u kiši i blatu. A cjeli dan rad na Savskom nasipu, guraj kolica puna zemlje i čim zateturaš kundak po glavi i štapom u neku rupu ili u Savu. Jedu samo jednom na dan, onu smrdljivu grahovu čorbu. Za deset dana skoro svaki uginu.

Posmatraju nas i zavide nam. Rob robu zavida, a u stvari na istom smo putu, samo eto njima nije ostavljena ni iluzija o mogućnosti spasa!

U baraku se preko dana nesmiye, jer bi je onečistili. Zato je podnevni odmor napolju i nije ružno dok je lijepo vrijeme. Ali dok je kiša isto si napolju i kisneš priljubljen uz zid barake, ukoliko od množine logoraša uhvatiš malo strehe. Ako ne, sjedneš na zemlju i pod otvorenim nebom kisneš.

U 2 h ponovno ajde na Savu i do naveče guraj ciganska kola. Izgurali smo taj dan 82 kola i ustaša nas je »pohvalio«, jer su oni prije nas izgurali samo 68 kola. I tako se roblje natječe, radi na akord, pokušaćemo organizirati rad tako da ne premašimo nikad 80. Dogovaramo se o tome, samo oprezno, jer ima među nama i nepoznatih mogli bi nas još prijaviti.

Večera. Kruh smo dobili za vrijeme podnevne pauze, djeli ga jedan iz Slobodanovog štaba. Desi se, međutim, da oni zadnji ostanu bez njega i zato je uvijek kod djelenja gužva, tko će prvi. A, opet desi se i to da uopće nema po koji dan kruha. Svaki tko dobije zapiše se. A bijedan je taj kruh. Ima ga oko

³⁶ Vjekoslav Luburić, zvani Maks, bio je komandant »odbranbenog zdruga« i upravljao je kao Pavelićev povjerenik logorima Jasenovac, Stara Gradiška i Đakovo, te je dolazio u logore nekoliko puta mjesečno.

³⁷ Stiks je rijeka koja okružuje podzemlje i preko koje je Haron prevozio duše pokojnika.

10—15 deka, iz grubo mljevenog kukuruznog brašna s posijama. Još bi to bilo dobro, kad bi brašno valjalo. Ali brašno je upaljeno, pa je kruh tuten i ima onaj gorki tek i miris po tutenosti.³⁸ Osim toga je pljesniv. Kad ga se raspolovi, vuku se niti i u sredini je gnjil i gnjecav. Često sam ga bacio. A onda bi ga digao netko drugi i pojeo. Sa kruhom se vodi trgovina, za njega možeš dobiti cigarete, a možeš ga kupiti za cigarete. Ne sjećam se za koliko cigareta se je prodavala ta bijedna porcija energije. A ipak, kakav takav, taj komadić pljesnivog kruha, bilo je jedino što je čovjeka držalo. Pa ipak pušači su ga prodavali za dim.

Večera isto ko objed. Usmrđela grahova čorba. I tako to ide svaki dan: grah i grah, komadić pljesnivog kruha. Za 2—3 dana uz takovu hranu dobije se smrdljivi proljev, bljuvanje, podrigivanje po gnjilim jajima, često kasnije krvavi proljev, i to traje dok ne krepaš ili te ne dotuku. Jedini spas je doći na grupničku ili ustašku hranu, ili se zavući u ekonomiju, ali rijetki su ti sretnici.

Na veče sam otišao opet do mojih doktora, da me preporuča Slobodanu, mene i ostale moje »ciganske konje«, ne bi li nas rasporedio kuda drugdje. Rečeno mi je da se strpim, jer da svaki novajlija treba proći neki teži rad, a onda se raspoređuje na lakši, ako uhvati u međuvremenu »vezu«. I tako sam i drugi dan bio »cigansko kljuse« i vukao ciganska kola preko Save.

19. VI. 1942.

Taj dan neću nikada zaboraviti. Osvanulo je oblačno jutro, tek što kiša ne padne. Otišli smo do naše ciganije i počeli s utovarom. U to je počelo kišiti. Ispočetka sitna kišica i 3 i 1/2 sata bili smo mokri do kože. Kad smo prva kola dogurali do Save spustio se je pljusak. Bio sam obučen u jedno lagano ljetno odijelo u kome su me uhapsili i imao sam lagane, rupičave ljetne polucipele. Gologlav. Kiša je lila ko iz kabla i postalo je hladno. Put do splavi, usječen u strmu obalu, bio je od čiste ilovače. Ubrzo se je ta ilovača pretvorila u teško, ljepivo blato. Propadali smo do koljena u to blato, često nam je cipela u njemu ostala. Vukli smo cipele iz blata, padali u blato vukući kola koja su propadala preko osovina u ilovaču. Čak nizbrdo morali smo iz sve snage gurati. A onda onako blatan i mokr, u svakoj cipeli pola kile blata, sav zaprljan od ilovače sjediš na splavi, a hladni vjetar duva nad vodom, hladna kiša leva ko iz kabla. Drhtali smo ko šibe na vodi. Na drugoj niskoj obali Sava je već malo prelila muljevitom obalu i tu smo gurali kola do gležanja u vodi i mulju, često propadali preko koljena u blato i vodu. Nismo više mogli i dolazili su konji, te nam pomagali. Nadglednik logoraš udarao je po nekom okovu svojom batinom, a ustaše su vikali. Situacija je bila kritična. Mogu nas sve lijepo pokupiti i kao sabotere pobiti, ta bili smo 50—100 metara od gradinskih jama, jer smo tog dopodna umjesto jučerašnje numere od 40 kola izvukli svega 15 kola. Naročito je teško bilo kad smo prebacili prazna kola natrag i vukli ih uz strmu obalu. Kola teška, strmina 30%, blato do osovina, žilavo, a mi izmoždjeni, najrađe bi lego u blato, pa neka me zatuku. Sjećam se Mokoseka i Ivu.³⁹ Onako slabi teturali su uz kola i padali u blato. I ja nisam bio puno bolji. Mato,⁴⁰ onako jak, teglio je za petoricu.

³⁸ Tuten je pokvaren.

³⁹ Drežančić.

⁴⁰ Winterhalter.

U podne smo se vratili u logor. E, kakvi smo bili. A kiša lijeva i lijeva, katkad tako jako da ne vidiš 5 metara pred sobom. Jedeš grahovu čorbu. Ni govora da se negdje zakloniš od kiše, da se preobučješ, da se legneš. Ne, dalje na kiši, sjeo sam u blato i prignuo glavu na koljena. Misljo sam »dokle ću izdržati«? U 2 sata krenuli smo opet na Savu. Gurali kola, vukli smo se ko sjene, padali u blato. Naš nadglednik mokar kao i mi i njemu je dozlogrdilo. Bio je u blizini kup naslaganih dasaka i malo smo se sklonuli pod te daske, ustaša ni blizu i njima se ne kisne. Ali koja korist. Drhćeš onako mokar i umoran, gladan, prebijen ko izmlačeno pseto. Kiša je malo prestala, ne lijeva, nego sitno gusto sipi. Odlazimo na posao.

Na tom ciganskom poslu bio sam nekih 3—4 dana. Drugi dan lepo vrijeme, pa se je odjelo na meni osušilo. Za čudo nisam se prehladio. Međutim 3—4 dan dobio sam i ja strašan smrdljivi proljev, gadno bljuvanje, tako da sam cjelu noć silazio s prične na kiblu. U jutro sam se javio na lekarski pregled. Opasno je to, ali nisam više mogao nikuda.

Kroz te dane sastao sam se s nekim znancima. Frol je bio poslužnik u oficirskoj menzi. Nisam se mnogo s njim mogao sastajati a i nezgodno bi bilo da nas vide zajedno. Bio je i on bolestan na bubrege. Uživao je kod ustaša priličan ugled i pozicije su mu bile »čvrste«. Dobar je bio Ivo... Donosio mi je u te dane mog gastritisa oficirsku hranu koju je krao u menzi i mogu reći da me je ta hrana spasila. Sa Ivekovićem sam se isto sastao. On je radio kao »umjetnik« u keramici. S njim sam još manje bio, izgleda da se je on čuvao sastanaka.

Dva dana odležao sam na Bocakovom i Pavletićevom krevetu. Hranili su me dobro, a i gutao sam tablete ugljena i tako sam nekako prestao bljuvati, dok mi je proljev ostao za vrijeme cijelog živovanja u Jasenovcu.

Onako slab ni govora da bi opet išao gurati kola, te je Bocak uspio kod Slobodana da mene i Ivu⁴¹ odredi u magazin robe na rad. Mokosek i Martinović radili su jedno vrijeme na pilenju drva, pa kao pometači kuća u mjestu Jasenovcu, a Mato Winterhalter uspio se je ugurati u ekonomiju kao veterinar. U toj ekonomiji bilo je za onda oko 1000 svinja, 300—400 goveda i oko 800 konja. To je bilo sve opljačkano po srpskim selima i transportovalo se u Njemačku. Stalno je blago dolazilo i odlazilo: Bilo je dosta mliječnih krava. Baš u to vrijeme cjepili su goveda protiv antraxa, a svinje protiv kuge. Tu sam se sreo jednom sa novskim veterinarom, nekadašnjim kolegom, Kišom, koji je službeno došao u Jasenovac. Nije se rado s nama sastao, ustaški simpatizer, čak je rekao da smo dobili ono što smo zaslužili tj. logor. S njim i s još jednim Židovom nekim Gros-om,⁴² te jednim stud.(entom) vet.(erine) iz Križevaca,⁴³ komunistom, Mato je cjepio to blago i preselio se u ekonomiju. Dolazio sam poslije objeda k njima, imali svoju sobicu u štali i priličnu hranu: mesa, luka, mlijeka, te su me usput počastili. Razgovarali smo dakako što će biti sa mnom i Ivom.⁴⁴ U to vrijeme ni sam neznam kako, čini mi se da je Mato razgovarao s Vilerom, nikla je ideja da ja i Ivo odemo u Feričance na pustaru kao veteri-

⁴¹ Drežančić.

⁴² Viktor Gross ubijen je 1943. s veterinarom Vilkom Gostlom pri pokušaju bijega iz Jasenovca.

⁴³ Student III godine veterine iz Križevaca Milan Predragović. Uspio je kasnije pobjeći u partizane, ali je u NOB-u poginuo.

⁴⁴ Drežanić.

nari i to ja kao stručnjak za goveda a Ivo za konje. Ustaše su mislili tamo osnovati ergelu trkaćih konja i urediti moderno gospodarstvo.

Radio sam u magazinu, gdje se je centrirala sva skinuta i po selima i gradićima opljačkana roba. Bilo je tu svega. Na tisuće odjela od najfinije vune židovskih bogataša skinutih prije likvidacije, pa do cajg odjela cigana. Šeširi, kravate, a naročito ženskog rublja, čarapa, sukanja, haljina na hiljade i hiljade. Seoskih vezenih sukanja, rubaca, podsukanja, gaća — e, koliki životi su nekad oblačili sve to na sebe. Sad svi oni gnjiju, a njihovi prnjkavi ostaci sortiraju se i šalju u tvornicu papira, zavoja i švapskim ženama. Pa onda more divnih ćilima, vezenih deka, najfini(ji)h zastora za prozore, iz nekih bogatih srpskih i židovskih kuća. Ti ćilimi ne(i)du u Njemačku. Svaki dan dolaze ustaški oficiri i izabiru ćilime za svoje sobe, svilene čarape i haljine nekadašnjih židovskih dama za svoje ljubavnice i kurve. A mi ceo dan prevrćemo tu robu, slažemo pojedine odjevne artikle na jednu rpu, prebacujemo stoput jedno te isto, samo da vrijeme prođe. Zatrpavamo se jastucima i spavamo, dok jedan straži na ulazu. Ako naiđe ustaša, uzbuna i prevrtanje robe počinje. Neki Špicer bio nam je šef magazina. Čovjek dobar, stari logoraš još sa S...⁴⁵ spavao je misleći da dobro čuvamo stražu. Tu smo se i dobro obukli. Ostavio sam svoje lagano odjelo, a uzeo jedno teže zimsko. Obukao fine športske košulje, majicu vunenu, nekoliko pari čarapa, a našao i jedne gojzerice. Svaki dan kad smo izlazili oblačili smo po nekoliko pari košulja i gaća i odnosili drugovima. I tako smo se Ivo i ja na tom poslu prilično odmorili.

Sjećam se jednoga dana, nekako oko 23. VI. 1942. došla je masa velikih kožnih kovega punih najluksuznijih stvari. Bilo je čak srebrnih žlica i noževa, a našli smo čak i srebrni nož za rezanje torte. Parfema, kristala, ma svega su ti jadnici ponjeli od kuće, kao da će u logoru vjekovati i to u nekoj vili. Bili su to ostaci od oko 3.000 žena i djece židovske, koji su tih dana dovedeni iz Đakova i obližnjih pustara u Jasenovac i pomlaćeni u Gradini.⁴⁶ Oni koji su ih vidjeli na prevozu pričali su da su to bile većinom mlađe žene i djevojke, dosta djece, svi lijepo obučeni, dosta dobro uhranjeni, ta, dolazili su sa ekonomija, gdje se prilično živilo. Nisu znale da idu na likvidaciju. Na prevozu djeca su se čak veselila da će se voziti po Savi. A za dan dva rpa smrskanih lubanja. Onda je došao jednog dana, tako 25. 26. VI. ogroman transport, kola za kolima seljačkog rublja i odjela — sirotinjsko. Bili su to ostaci od 17.000 žena i djece pokupljenih po selima oko Kozare, nakon ofenzive. 17.000 ispaćenih seljakinja, gole i gladne djece pobijeno je u nekoliko dana. Vukli su ih vlakom iz Dubice, a i pješice ih tjerali cestom do Save. Iz vagona su izvlačili polumrtvi narod, koji je po tri dana bez jela i vode bio zatvoren u vagonima. Očevidci su pričali strahote. Vagoni su stajali na industrijskom kolosijeku uz Savu, zatvoreni. U svakom vagonu 70—80 žena i djece, nagurani. Vagoni se ne otvaraju. Sunce prži, vode i hrane nema, ljudi ko sardele, blati se i mokri pada se! U svakom vagonu po 5—10 mrtvaca, raspadaju se, ležiš ili sjediš na njima... užas. I svi odahnu kad se vagon otvori, kad ih se veže žicom i tjera preko Save, jer bolje je u smrt, nego biti u onom vagonu živ zakopan s mrtvacima. 17.000 hiljada ih je pobijeno kao odmazda za žrtve koje je okupator imao u borbi za Kozaru.

⁴⁵ Nečitka riječ.

⁴⁶ Đakovački logor osnovan je potkraj 1941. za osječke Židove. Logor se nalazio u mlinu »Cereale« đakovačke nadbiskupije. Da je prilikom likvidacije Đakovačkog logora ubijeno 2—3000 Židovki i djece priznao je i Majstorović na saslušanju poslije rata.

Alaj ćemo im skoro vratiti te Kozarske žrtve, 17.000 majki Stojanki, 17.000 Srdjana.⁴⁷

I tako je ukratko vrijeme što sam bio u Jasenovcu od 15.—27.VI., dakle u 12 dana, pobijeno masovno: 30.000 Cigana, 3.000 židovskih žena i djece, 17.000 Kozarskih žena i djece, a osim toga sigurno 2—3.000, a možda i više raznih transporta komunista i ostalog naroda. Sve u svemu: 60.000 ljudi u 12 dana. Krvavi su to bili dani i strava je išla logorom. Oni u ekonomiji bili su blizu Save i lijepo su čuli vrisak iz Gradine. Odrasli nisu vikali i nisu se otimali. Ali djeca su se branila, vriskala, zvala već ubijene majke upomoć, otimala se krvnicima. Jezoviti krici prolamali su se noću iz gradinskih ruševina. One na ekonomiji tjerali su već u 7 sati na spavanje da nečuju viku ubijenih. Ipak su čuli, ali pravili su se da ne čuju, jer svjedoke svojih nedjela ustaše su najrađe ubijale, pa bili to njihovi najbolji saradnici i špijuni.

Tih dana bila je likvidacija zlatnoaferaša. Mislim da je to bilo 25. VI. 1942.

Ujutro su se već širile razne fantastične vijesti, kako to često biva u logoru. Jedni su sa sigurnošću tvrdili da će biti sazvan cijeli logor i da će se pitati tko hoće da ide u Njemačku na rad. Govorili su čak da su vidili u logoru njemačke oficire, tobožnje članove komisije za regrutovanje radnika iz logora. Veselili su se tome i već se videli izvan logora na radu u Njemačkoj »slobodni«. Sjećam se da se je i među »komunistima« tog dana poslije ručka vodila žestoka diskusija, jeli pravilno da se spasiš otići na rad u Njemačku. Jedni su kazali: glavno je da ostaneš živ, to ti je dužnost, jer ćeš poslije pada fašizma koristiti Partiji. Drugi su govorili: to znači pomagati fašizam, raditi oružje za fašiste, a konačno ipak skapati u švapskim fabrikama. I ja sam zastupao to zadnje i znancima dokazao da se nesmiju javiti. Ali do toga nije ni došlo.

Jedni su opet govorili da neće biti biranja za Njemačku, nego da će biti velika amnestija radi uništenja partizana na Kozari (!). Treći opet, da će biti novi razmještaj i da će svi Hrvati ići u Gradišku, gdje se je smatralo da se lakše živi. I tako su verzije kolale, ljudi se nervirali, iluzija o spasu bez borbe i žrtava (rizik bijega) taj dan je divno cvala među jasenovačkim robljem. Ali od svega nije bilo ništa. Poslije večere u 19,30 zasvirala je sirena izvanredno. Trema je prošla logorom i svi su jurnuli na zbirno mjesto. Sad se je već znalo što će se uglavnom dogoditi. Zgurali smo se nas 2—3.000 uz nasip nasuprot središtu nastambi i tiho, ko uplašene ovce komentirali. Stvar je bila u tome: ustaše će javno likvidirati 5 bivših logornika — Židova — da prikažu kako su oni »pravedni« i ne štete ni svoje najbliže suradnike. U stvari je ta zlatna afera bila da se prikriju prljavštine nekih ustaških oficira o kojima je cijeli logor pričao. Naime ti logornici su u zajednici sa oficirima pljačkali zlato ubijenih, vadili zlatne zube sa lješina, skidali prstenje itd. To zlato švercalo se je u Zgb. i prodavalo. Tu je bio neki zastavnik Badl i poručnik Matković,⁴⁸ brat zloglasnog poručnika Matkovića. Njih su ustaše ubili, jer su bili nespretni i nisu znali u tajnosti sačuvati pljačku. Kažu da su Badla najprije ćuškali Cigani i svega ga isprebijali (to je da mu bude sramotna smrt!) a onda su ga ustaše ubili. Matkovića je navodno ubio sam stariji brat. Tima oficirima izgleda da su

⁴⁷ Ličnosti iz poeme Skendera Kulenovića, Stojanka majka Knežopoljka.

⁴⁸ Zastavnik Dulfo Matković bio je brat zloglasnog poručnika Ivice Matkovića »Zmije«, zamjenika Luburićeva.

pomagali neki logornici, a jedan od njih Diamantštajn⁴⁹ liferovao je zlato u Zagreb. Pokupili su te logornike i njihove familije i rođake. Ove zadnje pomlatili, a logornike evo dopremiše u Jasenovac da ih se javno strelja. Prije su ih jasno mlatili i boli, a jednoga od njih Sohr noževima izboli po cijelom tjelu. Onda su ga poslali u ambulantu da ga doktori zaliječe, kako bi mogao da izdrži javno smaknuće.⁵⁰

Stajali smo na nasipu. Ustaše su doveli najprije njih četvoricu. Poredali su ih između prve dvije barake okrenutih lica k nama. Bili su tu već ustaški oficiri: među njima Piccili sa volovskom žilom, pa tadanji upravnik Jasenovca bivši katolički pop Marjanović (?), zatim brko Luburić, stric krvnika Luburića, još neki zastavnici i ustaše. Dolazi i nadlogornik Viner, blijed i nervozan, možda misli, tako će i mene jednom. Ta, to su mu bili najbliži saradnici, ti zlatnoaferaši. Zadnjega dovode Sohra iz ambulante. Gol je, ali sav u zavojima, samo mu vjiri iz zavoja nos i penis. Izgleda ko mumija. Poredali su ih, a Viner je počeo govor. Rekao je da su mu to bili veliki prijatelji, da su to oni kojima su ustaše povjerali naše živote, dali im slobodu kretanja, a evo ovi su to zlorabili. Međutim ustaška pravda se neda podmititi. Pozivlje nas da budemo još bolji, kako bi ponovo zadobili povjerenje ustaša, koje su ovi(h) pet zlorabili i izgubili za sve nas. Dalje je kovao u zvijezde ustašku dobrotu i pravednost i na koncu se skoro rasplakao. Onda je govorio ustaški upravnik raspop. I on je pleo i mljeo o ustaškoj dobroti i strogoj pravednosti, te o tome kako dobre logoraše čeka sloboda, a zle smrt. Zatim je i Pičili nešto mudro prozborio, zagrozio nam se da će nas potući, ako se drznemo učiniti nešto protiv ustaškog reda i poretka. Onda su proglasili smrtnu osudu nad ovom petoricom.

Za sve vrijeme tih govora, žrtve su mirno stajale i slušale. Međutim, susreo sam par puta njihove poglede i vjerujem da oni uopće nisu vjerovali da će ih za čas pobiti. Tako su nekako začuđeno posmatrali sve to, kao da se to njih ništa ne tiče. Pogledi su im bludili nekuda iznad nas, a možda su vjerovali da će ih u zadnji čas netko pomilovati i spasiti. Naređeno im je da se skinu. Skinuli su se mirno, bez opiranja. Posmatrao sam jednoga kako se skida: savršeno mirno je skinuo sve sa sebe, a kad je skidao hlače, bez drhtaja je stajao na jednoj nozi dok je drugu nogavicu skidao. A kad je ostao u gaćama, bila mu se jedna nogavica zavrнула i on ju je odvrnuo, da bude simetrična drugoj: čovjek pred smrt pazi na eleganciju.

⁴⁹ Prema »Zapamćenjima« Marka Zovka u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (str. 177) to je Alfred Diamantstein poznat iz afere 1919. zbog koje je dugo vremena bio u zatvoru velik broj komunista. U periodu između dva rata Diamantstein je bio u emigraciji u Južnoj Americi. Godine 1936. ponovo se njegovo ime pojavljuje u javnosti kao posrednika u vezi s aferom Tehničke unije (Technische Union) i drom Mudrovčićem, direktorom SUZOR-a. Organizacija je imala pomoći prodiranje njemačkog kapitala u Jugoslaviju i fašistički pokret Dimitrija Ljotića. U povodu interpelacije poslanika Milovanovića u jugoslavenskoj skupštini Tehnička unija je brisana iz trgovačkog registra. Kao Židov Diamantstein je najzad dospio u Jasenovac, gdje ga je sasjekao Ljubo Miloš.

⁵⁰ Spominje ga i Nikolić, ali mu ne kaže ime već nabraja Pajtaša, Kertnera »Čarugu« i Spillera. Pajtaš je bio vlasnik mlina »Gizele« u Virovitici. Spiller je bio trgovački putnik iz Zagreba, koji je prema sjećanjima Marka Zovka stanovao u Jasenovcu u posebnoj sobi i dobivao uz oficirsku hranu i deset cigareta dnevno, a prema logorašima da je bio prilično surov. Je li Sohr identičan Aleksandru Sohru iz Našičke afere nisam uspjela ustanoviti.

Onda su im zapovjedili da se okrenu leđima od nas i da kleknu. Jedan ustaški zastavnik uzeo je pištolj i časkom sunuo svakom po metak u mali mozak. Prevrnuli su se kao ošamućeni gromom. Krv je nekima šiknula preko metar visoko, četvorica su se odmah umirila, a najgori od njih, židovski ubojica Spiller grčio se je još po zemlji. Krvnik mu je odapeo još jedan metak u glavu, no, ovaj se je i dalje koprcio. Onda je prišao bivši pop — poručnik i bodežom mu prerezao grkljan, a zatim, pred svima nama oblizao jezikom krvav nož.⁵¹ Poslije je kazao pred zgradom uprave: — Židovska krv daje snagu, dobro je od vremena do vremena uzeti malo tuđe krvi! — Preklana žrtva još je disala, a kako joj je lice bilo na zemlji to je usisavao vlastitu krv. Malo pomalo umirio se je. Onda su nam ustaše naredili da izlijemo svoj prezir na tu petoricu, pa su neki gmizavci išli i nogama udarali lešine. Razišli smo se.

To je bilo prvo javno streljanje koje sam gledao. Nikakav utisak nije na me učinilo. Čudilo me je samo (malo) kako su se mirno dali pobiti, a mogli su bar nešto reći, ili (nisu bili jedno vrijeme vezani) su mogli udariti ustašu, otimati se i slično, — nego ništa, gore nego ovce pred klanje. Na Židove je naročito strašno to djelovalo. (. . .). Židovi su tih dana bili jako uplašeni. (. . .)

27. VI. 1942.

Toga dana sam konačno došao do Vinera i bio sam određen da idem u Feričance. Sa mnom je najprije trebao da ide Drežančić, ali je Mato nekako sebe ugurao. Ivi je bilo jako krivo. Onda je Mato htio da ja ispadnem, pa da on i Ivo idu. Nisam pristao na to i rekao sam da smatram da Mato treba da ostane kao jasenovački veterinar. Međutim stvar je ostala na tome da Ivo ostane. Teško mi je bilo što je tako ispalo. Smatram da se je Mato ovdje nedrugarski ponio. Dobili smo doznačnicu na kofer, obuću, odjeću, krevetninu i slično, pa smo se dobro opremili. Zapao me je veliki svileni bračni poplun, tko zna koji se je zaljubljeni par nekada pod njim valjao. Viner nam je isposlovao da samo radi nas dva ide jedan ustaša ko pratioc, on je dobio dokumente za vlak i uputnicu za upravu logora Feričanci.

Cijeli logor je ubrzo znao da sutra putujemo iz Jasenovačkoga pakla, svi su nam zavidili, i djelili savjete kako se trebamo ponašati. Neki koji su bili tamo, opisivali su taj logor kao raj. Vidićemo. Jučer je došao i jedan Židov, koji je imao dućan u Feričancima. Njih je došlo 7—9 i sve osim njega su pomlatili odmah. S njima je stvar ovako izgledala: Taj mladi Židov nedavno se je oženio i žena mu je donijela divan namještaj od dvije sobe i kuhinje. Oni su u Feričancima bili starosjedjoci i »dobri« Hrvati pa su ih ustaše pustili na miru. Ali u te dane ženio se je ustaški vodnik neki Jakob i budući njegova žena nije njemu donijela namještaj, to su Židove u logor, a namještaj njegov zaplijenili za ustaški bračni par. On me je molio da javim feričanskom župniku njegov slučaj (ako budem mogao) on da će možda moći da ga izvuče. Taj mi je mladić prvi rekao da ću iz Feričanca moći dosta lako pobjeći.

Tu noć nisam spavao, jedva sam čekao sutrašnji dan da odem, jer vrag zna, može se tko šta predomisлити i osta ja u Jasenovcu.

⁵¹ To lizanje krvi spominje svjedok Riboli (Zločini fašističkih okupatora, n. dj., 93) da je učinio ustaški zastavnik Matijević.

28. VI. 1942.

Ujutro smo fasovali robu u magazinu. Dotjerali se ko neki lordovi, jer ustaše žele da svijet vidi logoraše dobro obučene i zadovoljne, kako bi njihovi logori ispali kao penzioni za popravak, a ne kao klaonice. Rečeno nam je da s civilima u vlaku ništa ne govorimo i da se pristojno vladamo. Viner nam je obećao da će brzo sam doći, jer ima velike planove da pretvori Feričance u uzorno gospodarstvo i ergelu. Dotle neka mi sve pripremimo. I tako smo predveče ostavili Jasenovac.

Do stanice je bilo 1 1/2 klm i meni je bilo teško vući kofer i ruksak. Pomogao mi je Mato, a i mladi ustaša pratilac mi je nosio jedan dio puta. Čudno, čim i ustaše napuštaju Jasenovac postaju nekako bolji i prijazniji. Prolazili smo kraj industrijske pruge. Na njoj su upravo ustaše gurali 2—3 vagona s žrtvama. Kroz mali prozorčić marvenih vagona virila su očajna ispijena lica žena ko aveti. I odjednom stvorio se pred nama poručnik Pudić,⁵² strah i trepet Jasenovca. Mrko nas je pogledao i meni se učinilo da nešto misli o nama. I zbilja, zaustavio nas je (trnci su me prošli, evo sad na zadnje propadnih) i upitao ustašu — sprovodnika: — Kuda vodiš ovu dvojicu. On mu je rekao. A Pudić: — Trebalo bi njih u Gradinu, a ne u Feričance. Sve bi ja te gospodičice u jamu! — Mi smo izmicali i prošli.

Pudić je čini mi se bivši trgovački pomoćnik, šef Gradine, komandant klanja. On je već par puta bio u Stenjevcu u ludnici i malo se umirivši vraćen opet za šefa klaonice. Dakako, da ga ludilo stalno pomalo drži. Kažu da nad jamama zna tako pobješnjeti, da zubima pokušava klatai žrtve i šakama pije krv iz prerezanih grkljana. I on spada među Paveličevu elitu, graditelje novog porotka, malja i gradinskih jama.

I tako smo se dovukli do Kolodvora. Nema žice, nema logora i nekako je lakše. Tu i tamo prolaze ustaše, ali ti nas ni ne gledaju, to nisu logorski ustaše. Prošao je i oklopni voz — švapska lavova glava, pa jedan voz pun njemačke vojske. Sjedimo kraj ograde i čekamo naš voz. Oko 8 uveče evo ga. Ukrcamo se među slobodne ljude i neki nam čak vele: gospodine, dugo već nismo čuli taj naziv. Narod u vlaku priča o krizi, o Staljingradu i gle, javno grde Nijemce i ustaše, proriču im brzu propast, jest, onda se je mislilo da je Hitler ove zime gotov. Tko zna, možda bi i bio da su Saveznici poslije Staljingrada otvorili drugi front.⁵³

⁵² Zastavnik Drago Pudić radio je kao trgovački pomoćnik kod zagrebačkog trgovca Gaje Omčikusa do rata. Klao je u Jadovnu a u Jasenovcu pripadao tzv. »logorskom satu« zajedno s grupom koljača Brzicom, Bonzom, Matijevićem. Nosio je nadimak »Paraliza«.

⁵³ Sjećanja se dalje nastavljaju opisom puta, dolaskom u logor Feričanec, radom na ekonomiji u Obradovcu, bijegom iz logora i dolaskom na oslobođeno područje, te događajima na oslobođenom području Slavonije do kraja 1942. godine.